

The background of the book cover features Michelangelo's famous sculpture 'The Creation of Adam'. It is a detail from the larger 'The Last Judgment' fresco in the Sistine Chapel. The image shows God on the left, reclining and reaching out with his right arm, and Adam on the right, lying on his back with his left arm extended towards God. The hands are just inches apart, creating a sense of tension. The sculpture is rendered in a realistic style with detailed musculature and lifelike expressions.

SELINA O'GRADY

EN DIE MENS SCHIEP GOD

Heersers en goden
in de eerste eeuwen

SELINA O'GRADY

EN DE MENS SCHIEP GOD

HEERSERS EN GODEN IN DE EERSTE EEUWEN

Uitgeverij Omniboek

Voor mijn lieve Anna en Dibby
die mijn obsessie verdroegen

En voor Tony die van onschatbare waarde was en is

© 2019 Nederlandse vertaling Uitgeverij Omniboek
Postbus 13288, 3507 LG Utrecht
www.omniboek.nl

Oorspronkelijk gepubliceerd onder de titel *And Man Created God: Kings, Cults, and Conquests at the Time of Jesus* door Atlantic Books Ltd in 2012.

© Selina O'Grady, 2012

Deze uitgave verscheen eerder onder de gelijknamige titel bij Uitgeverij Omniboek, in samenwerking met het Davidsfonds.

Vertaling Roelof Posthuma
Omslagontwerp Garage BNO
Vormgeving binnenwerk Nyvonco
NUR 683
ISBN 9789401912631
ISBN e-book 9789059778443

Uitgeverij Omniboek vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van het papieren boek van deze titel is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid. Ook is het papier honderd procent chloor- en zwavelvrij gebleekt.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

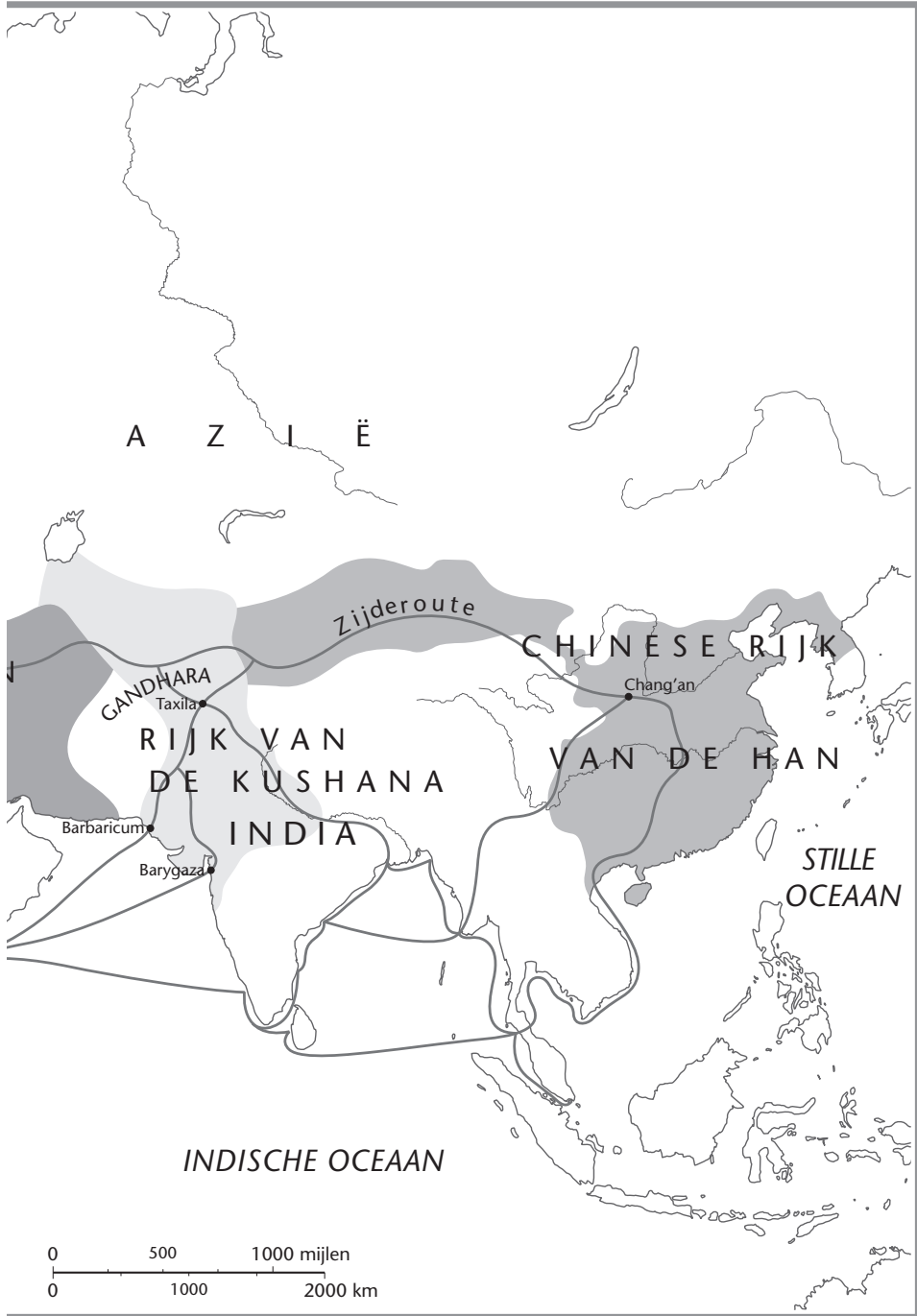
Dankbetuigingen

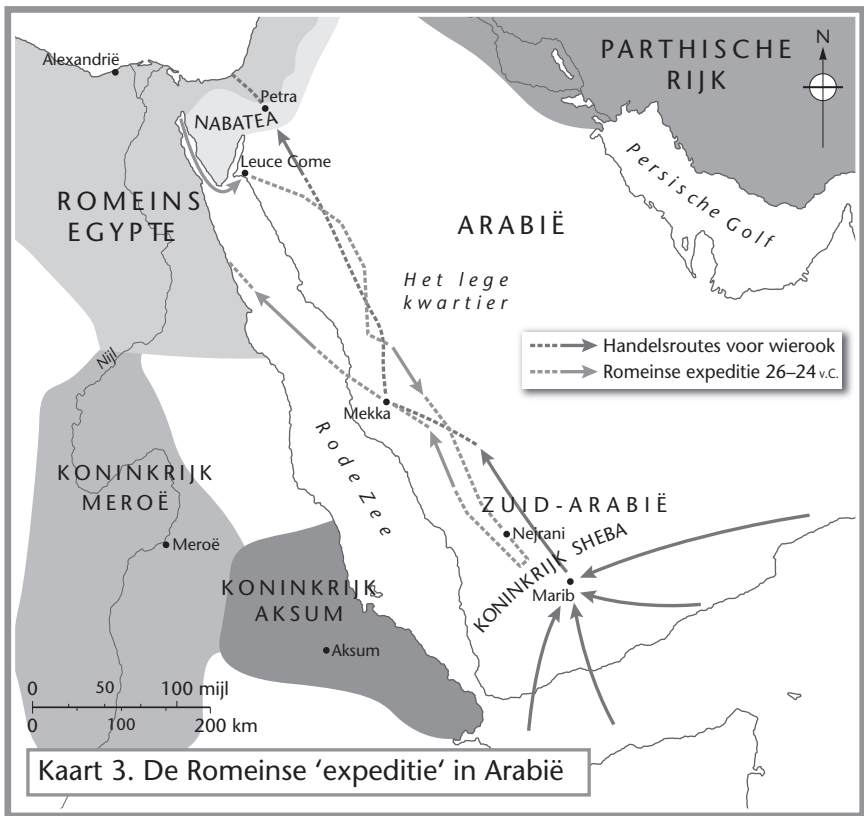
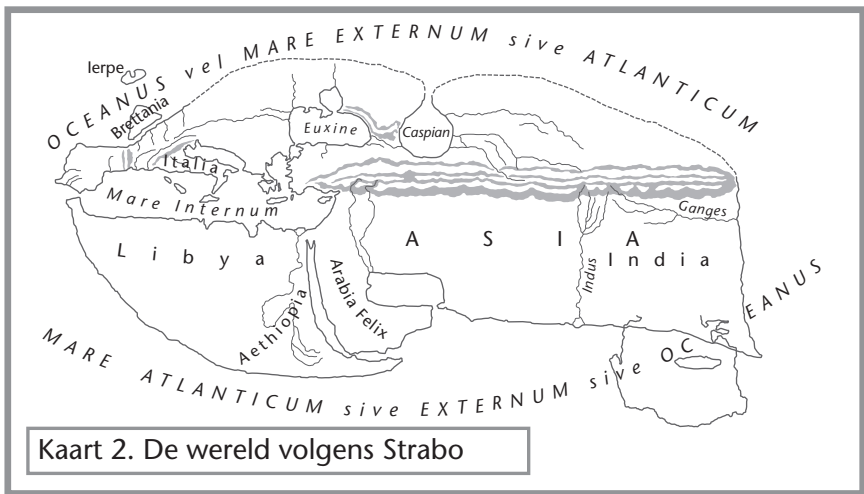
Dank aan mijn uitbundige en immer behulpzame agent, Ivan Mulcahy; aan Toby Mundy, die me het idee voor dit boek aan de hand deed; en aan iedereen die las en commentaar gaf – Claudia Fitzherbert, Daniel Jeffreys, Lucy Lethbridge, Kathy O'Shaughnessy, Graeme en Terrence Mitchison en Oliver Ramsbotham; aan mijn academische begeleiders – dr. Tadeusz Skorupski en William Fitzgerald – die mij ten minste een paar simplificaties bespaarden die de experts tot waanzin drijven; aan Rebecca Fraser, Anthony Grayling en Malise Ruthven voor hun buitengewoon vruchtbare commentaren; aan mijn broer Jeremy voor zijn titels en meesterlijke redactionele oog; aan mijn zus Jane, voor haar niet-aflatende steun; aan Caroline Law; aan mijn dochters; aan Richard Milbank, die een even geleerde als geweldige redacteur is; aan Sarah Norman en Margaret Stead, die al te kort mijn redactionele begeleiders waren; aan mijn bureauredacteur Helen Gray; en bovenal, aan Tony Curzon Price.

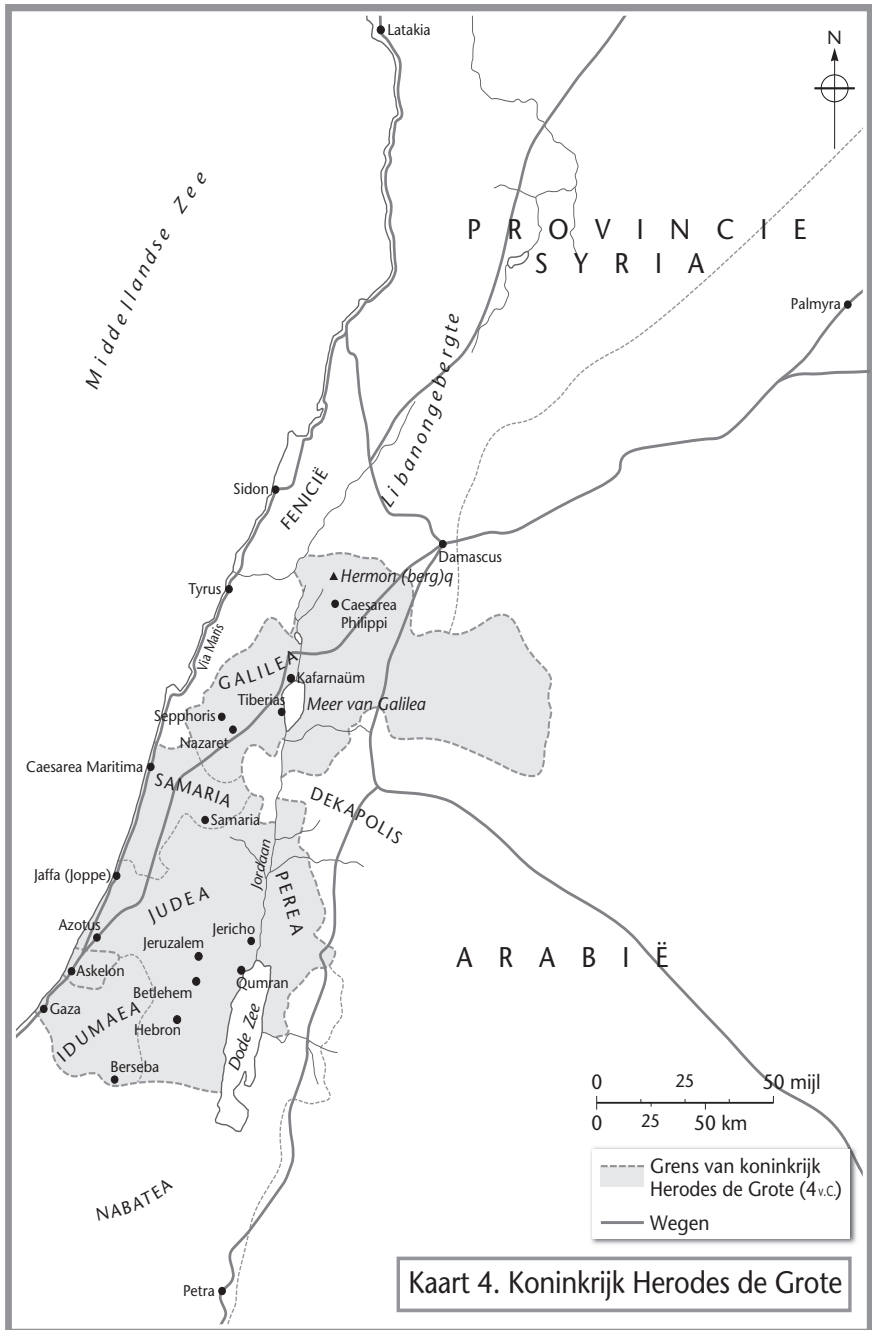
Inhoud

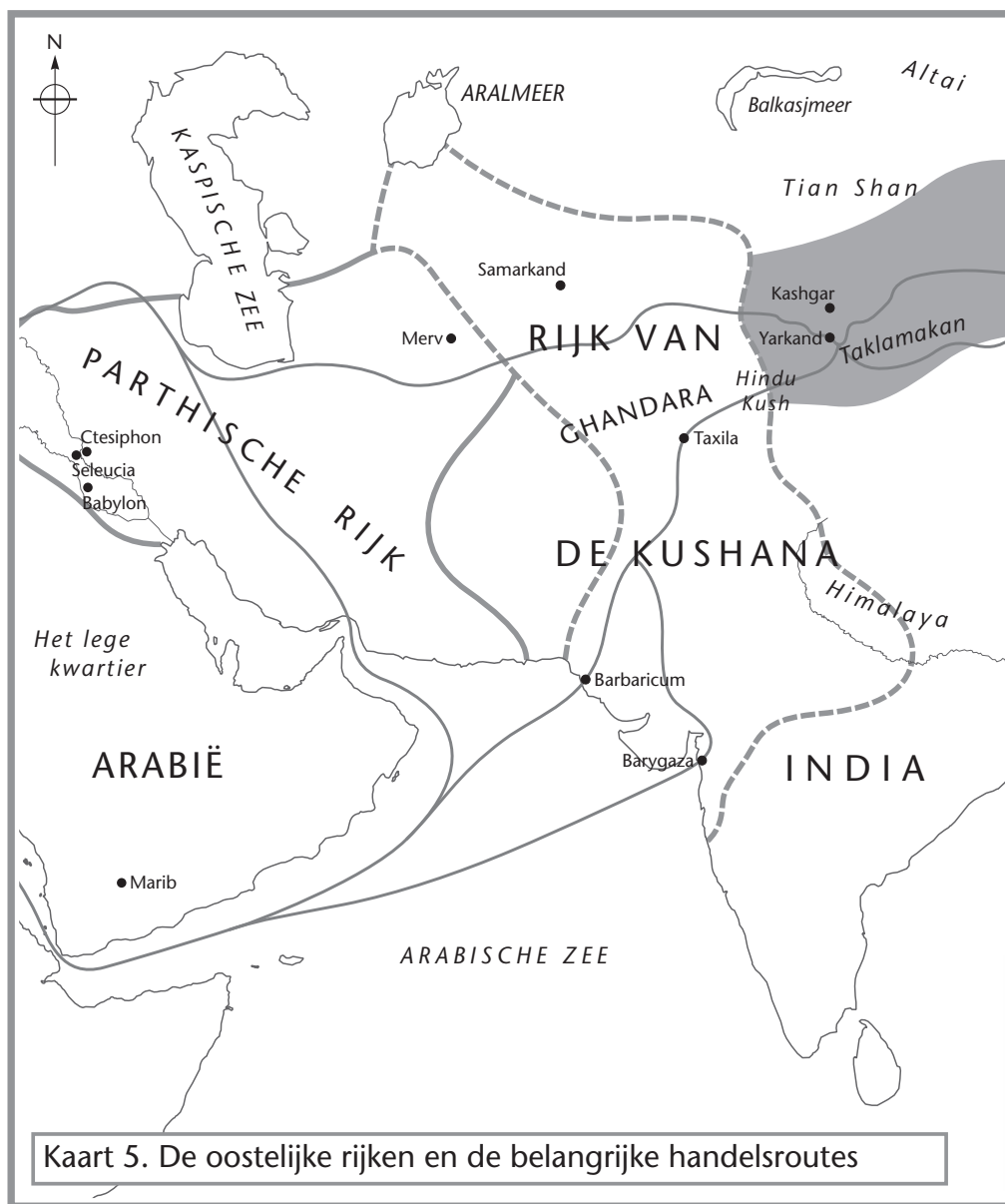
<i>Kaarten</i>	8
<i>Chronologisch overzicht</i>	15
<i>Inleiding</i>	21
1 De metamorfose van Rome	27
2 Augustus: god en eerste burger	47
3 Alexandrië: goden in de stad	77
4 De Afrikaanse godin-koningin	93
5 De Arabische luchtspiegeling: Romes fiasco	103
6 Hoe Herodes en de farizeeërs de Joden radicaliseerden	119
7 Galilea: Jezus en de messias-bende	141
8 Priestercastraten en handelsgoden in Palmyra	157
9 Politieke en religieuze chaos in Parthië	173
10 Een 'heidense Christus' in Babylon	189
11 India: brahmanen versus monniken	195
12 De Boeddha in een toga	215
13 Confucius' religie voor ambtenaren	235
14 Wang Mang, de vrome usurpator	257
15 De draak die te hoog vloog	269
16 Opstandige geesten: het Germaanse verzet	289
17 Rome: de keizer wordt god	303
18 De dood van Jezus	309
19 En Paulus schiep Christus	327
<i>Noten</i>	353
<i>Beknopte bibliografie</i>	367
<i>Register</i>	379
<i>Over de auteur</i>	392

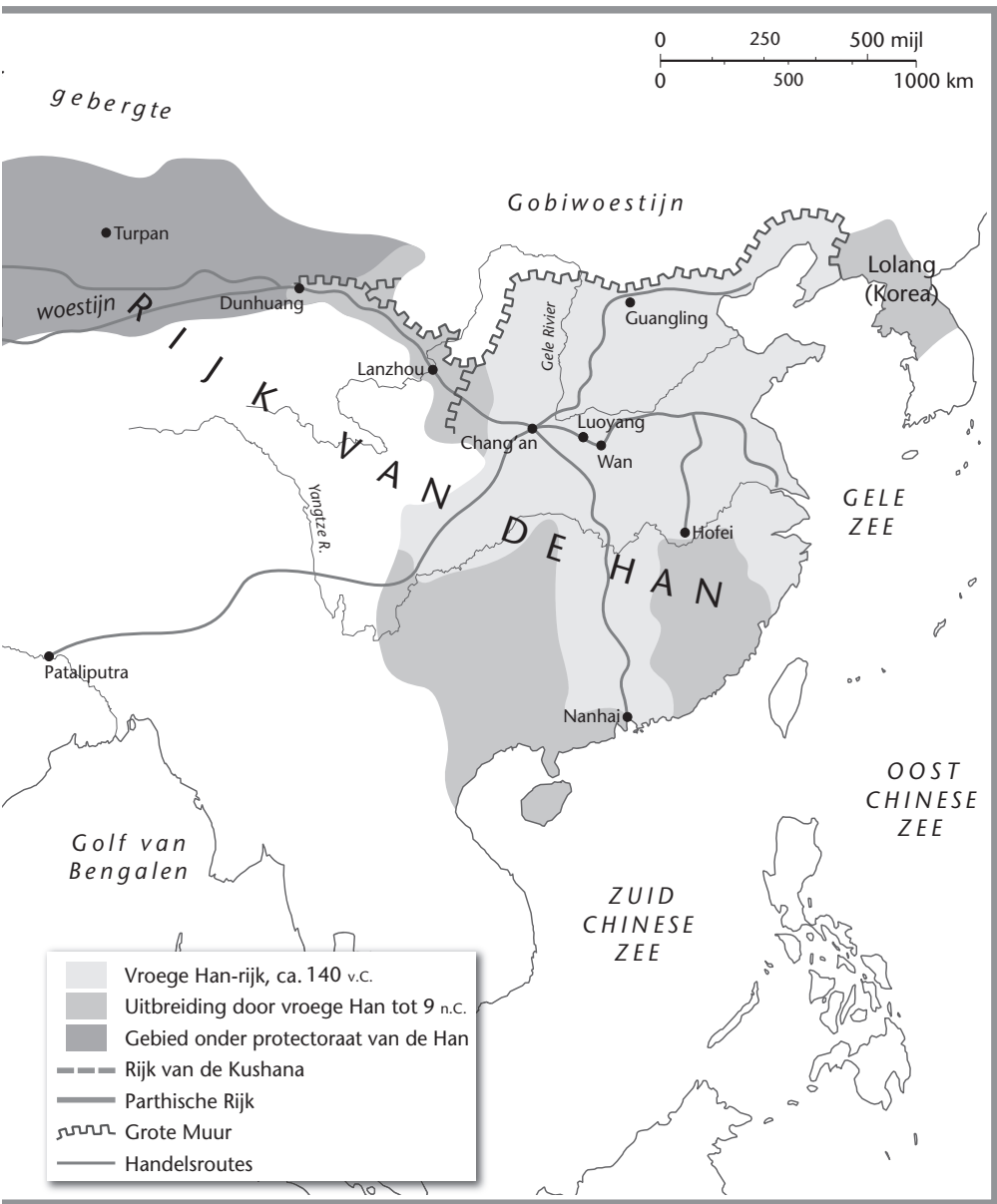

Chronologisch overzicht

NB: veel van de genoemde data zijn benaderingen

Voor Christus

1500-1000 Indo-Iraanse stammen van de steppen in Zuid-Rusland trekken de Indusvallei binnen – in het huidige Pakistan en Noordwest-India – en beginnen de hymnen van de *Rig-Veda* te verzamelen, de oudste heilige teksten van het hindoeïsme.

1200 De Indo-Iraanse priester Zarathustra krijgt een visioen van de oppergod Ahura Mazda en begint in het oude Iran te prediken.

1070 Egypte raakt de controle kwijt over Meroë – het huidige Zuid-Egypte en Sudan – dat een onafhankelijk koninkrijk wordt.

1070-350 n.Chr. RIJK VAN MEROË (LATER OOK NUBIË GENOEMD)

753 Volgens de legende het jaar waarin Romulus en Remus de stad Rome stichtten.

744-609 ASSYRISCHE (NEO-ASSYRISCHE) RIJK

– Van oorsprong een koninkrijk in Noord-Mesopotamië – het huidige Noord-Irak. Assyrië, met als hoofdstad Nineve aan de Tigris, veroverde een uitgestrekt gebied.

727 De Meroïtische (Nubische) koning Pye valt Egypte binnen en sticht de vijfentwintigste dynastie van farao's, die Egypte van 727 tot 653 v.Chr. regeerde.

727-653 Vijfentwintigste dynastie van Egypte.

722 Assyrië verovert Noord-Israël. De Joden worden in ballingschap weggevoerd.

700 Bouw van de Maribdam in het noorden van het huidige Jemen.

– Tegen het einde van de zevende eeuw ontwikkelde Rome zich tot een georganiseerde stadstaat.

626 Het koninkrijk Babylonië uit het zuiden van Mesopotamië – deel van het huidige Irak – overwint Assyrië.

626-539 BABYLONISCHE (NEO-BABYLONISCHE) RIJK

587-537 Ballingschap van de Joden in de stad Babylon – nabij het huidige Bagdad – onder Nebukadnezar.

586 Het Babylonische Rijk verovert het zuiden van Israël (het koninkrijk Juda).

563-483 Leven van Siddhārta Gautama, de Boeddha.

558-479 Leven van Confucius.

540 Het Babylonische (Neo-Babylonische) Rijk wordt veroverd door de Perzische koning Cyrus.

540-331 PERZISCHE (ACHAEMENIDISCHE) RIJK

539 Cyrus geeft de Joden toestemming terug te keren naar hun land.

510 De laatste koning van Rome wordt verdreven; einde van de Etruskische heerschappij, stichting van de Romeinse Republiek.

510-27 Romeinse Republiek

497-425 Vardhamana Mahariva, zoon van een stamhoofd uit het koninkrijk Magadha, in Noordoost-India, stelt de grondbeginselen vast van het jainisme.

396 Begin van de Romeinse verovering van Italië.

341-270 Leven van Epicurus, grondlegger van het epicurisme.

335-263 Leven van Zeno, grondlegger van het stoïcisme.

334-328 Alexander van Macedonië verslaat Darius en verovert het Perzische Rijk.

334-328 RIJK VAN ALEXANDER DE GROTE

328 Na de dood van Alexander 'erft' zijn generaal Seleucis het oostelijke deel van het Perzische Rijk.

312-204 RIJK VAN DE SELEUCIDEN

321 Chandragupta Maurya sticht het eerste en grootste rijk van India; zijn eerste minister Kautilya schrijft de *Arthashastra*.

321-185 v.Chr. MAURYARIJK

269-232 Regering van Ashoka Maurya, de eerste boeddhistische vorst van het Indiase subcontinent.

264 Eerste Punische oorlog tussen Carthago – in het huidige Tunesië – en Rome; de verovering van Sicilië is het begin van Romes expansie buiten de grenzen van het continentale schiereiland Italië.

250 De nomadische Parni uit Centraal-Azië vestigen zich in Parthië – in het huidige Iran – en beginnen hun verovering van het Seleucidenrijk.

250 v.Chr. – 224 n.Chr. PARTHISCHE RIJK (ARSACIDEN)

220 Qín Shi Huáng, koning van Qin in West-China, verslaat de rivaliserende, strijdende staten en wordt de eerste keizer van een verenigd China. Hij bouwt

de Grote Muur verder uit, die in de vierde eeuw v.Chr. werd opgericht om nomadeninvallen tegen te gaan.

220 v.Chr. – 1912 n.Chr. CHINESE RIJK

218-202 De Carthaagse generaal Hannibal valt Italië binnen maar wordt uiteindelijk verslagen door Scipio.

206 v.Chr. – 9 n.Chr. VROEGE (WESTELIJKE) HAN-DYNASTIE (CHINA)

146 Griekenland wordt een Romeinse provincie.

135-132 Slavenopstand op Sicilië, onder leiding van Eunus, een Syrische slaaf die geïnspireerd werd door de mysteriecultus van Atargatis.

63 Pompeius verovert Jeruzalem. Palestina wordt een satellietstaat van Rome.

53 De Parthen verslaan de Romeinen in de slag bij Carrhae.

50 De stammen van de Yueshi/Kushana uit West-China dringen India binnen.

44 Julius Caesar vermoord in Rome.

37-4 Regeringsperiode van Herodes de Grote.

31 Octavianus/Augustus, achterneef van Julius Caesar, verslaat Marcus Antonius en Cleopatra in de zeeslag bij Actium.

27 De Romeinse senaat verleent Octavianus de titel 'Augustus', 'de Verhevene'.

27 v.Chr. – 14 n.Chr. Regeerperiode van Augustus, de eerste Romeinse keizer.

27 v.Chr. – 476/1453 n.Chr. ROMEINSE KEIZERRIJK

Het westelijke deel van het keizerrijk gaat in 476 ten onder, het oostelijke deel – het Byzantijnse Rijk – houdt met de val van Constantinopel in 1453 op te bestaan.

26 Aelius Gallus leidt een desastreuze Romeinse expeditie naar het zuiden van Arabië.

25 Juba geïnstalleerd als koning van Mauretania – ongeveer het huidige noorden van Algerije en Marokko.

– Koningin Amanirenas van Meroë trekt met haar leger op tegen het door Rome overheerste Egypte.

20 Een vredesverdrag tussen Augustus en koningin Amanirenas maakt een einde aan de grensconflicten tussen Romeins Egypte en Meroë – het huidige Zuid-Egypte en Sudan.

4 Joodse studenten in Jeruzalem verwoesten de gouden adelaar die Herodes de Grote op een van de tempelpoorten had laten zetten.

– Dood van Herodes de Grote.

– Meest waarschijnlijke geboortjaar van Jezus.

4/2 De voormalige slavin Musa vermoordt haar echtgenoot en wordt mede

heerseres over Parthië, met haar zoon/nieuwe echtgenoot Phraataces.

3 De cultus van de Koningin-moeder van het Westen verspreidt zich snel door China.

2 Augustus krijgt de eretitel *pater patriae* ('vader des vaderlands').

N.Chr.

2 Parthen en Romeinen vieren hun vredesverdrag aan de oevers van de Eufraat.

6 Rome brengt Judea onder directe controle en geeft opdracht voor een volkstelling, zodat de te heffen belasting bepaald kan worden; Judas de Galileëer en Zadok roepen op tot een massale boycot – het markeert het ontstaan van de beweging van de zeloten, de radicale vleugel van de farizeeërs.

9 Slag in het Teutoburgerwoud; Germaanse stammen, onder aanvoering van Arminius, brengen het Romeinse Rijnleger een zware slag toe.

– Waarnemend keizer Wang Mang pleegt een staatsgreep en roept de Xin ('nieuwe') dynastie uit.

9-23 Regeerperiode van Wang Mang.

14 Augustus sterft en wordt door de senaat tot god uitgeroepen.

14-37 Regeerperiode van keizer Tiberius, de dertigjarige stiefzoon van Augustus.

20-46 Gondophares heerst over het koninkrijk Gandhara – een uitgestrekt gebied in het huidige oosten van Afghanistan en het noorden van Pakistan en India – onderdeel van het rijk van de Parthen. Het is onduidelijk of hij als een loyale vazal regeert of zich heeft losgemaakt van Parthië. Zijn hoofdstad is Taxila, nabij het huidige Islamabad in Pakistan.

23 Wang Mang, de usurpator van de Han-troon, wordt verslagen en gedood.

24 Pontius Pilatus aangesteld als procurator (gouverneur) van Judea.

25 Keizer Guangwu herstelt de Chinese Han-dynastie.

25-220 LATE (OOSTELIJKE) HAN-DYNASTIE (CHINA)

28/29 Johannes de Doper doopt zijn neef Jezus.

– Jezus begint zijn prediking.

– Johannes de Doper wordt onthoofd.

– Veel volgelingen van Johannes worden volgelingen van Jezus.

30-80 Kujula Kadphises, stamhoofd van de Yuezhi uit Centraal-Azië, wordt de eerste vorst van de Kushana.

- 1^e – 3^e eeuw** KUSHANARIJK (in het huidige Centraal-Azië en Noord-India).
- Kujula en zijn opvolgers zijn de beschermheren van een meer volkse vorm van boeddhisme, het mahayana-boeddhisme, dat ze naar China exporteren.
- 30** De stad Palmyra in het huidige Syrië wordt door Rome ingelijfd.
- 31/33** Jezus wordt gekruisigd.
- 32** De bekering van Paulus op de weg naar Damascus.
- 37** Dood van Tiberius; zijn neef Caligula wordt keizer.
- 38** Pogrom tegen de Joodse gemeenschap in Alexandrië; de Romeinse prefect Aulus Avillius Flaccus dwingt de Joden in een specifiek gebied te verblijven – 's werelds eerste getto.
- Apollonius, de rondtrekkende heilige en wonderwerker, bezoekt de Parthische provincie Mesopotamië, waar koning Vardanes I in een burgeroorlog verwickeld is.
- 40** Paulus begint zijn zendingswerk in het Nabije Oosten (het huidige Turkije en Midden-Oosten) en Griekenland.
- 41** Caligula wordt vermoord. Zijn oom, Claudius, wordt keizer.
- 43** Claudius verovert Brittannië.
- 48** Paulus en Barnabas maken hun eerste zendingsreis.
- Paulus houdt zijn eerste opgetekende preek in Antiochië in Pisidië (in het huidige Turkije).
- 49** Claudius kondigt de staat van beleg af voor het steeds gewelddadiger Palestina en verdrijft de Joodse gemeenschap uit Rome.
- Paulus reist naar Jeruzalem voor een bijeenkomst om te proberen de geschillen bij te leggen tussen de 'partij van de besnedenen', geleid door Jezus' broer Jacobus, en de 'partij van de onbesnedenen', geleid door Paulus.
- 54** Dood van Claudius. Zijn stiefzoon Nero wordt keizer.
- 58** Paulus keert terug naar Jeruzalem, waar hij in de tempel wordt gearresteerd. Hij eist te worden berecht als een Romeins burger onder het Romeinse recht, waarop hij naar Rome wordt gebracht.
- 60/61** Koningin Boudica van de Iceni leidt in Brittannië een opstand tegen de Romeinen. Ze wordt verslagen en pleegt zelfmoord.
- 64** Grote brand van Rome. Nero geeft de schuld aan de christenen. Veel van hen worden opgepakt, gekruisigd, voor de wilde beesten gegoooid of levend verbrand. Paulus en Petrus zijn wellicht onder de slachtoffers.
- 65** Kujula Kadphises en zijn leger van Centraal-Aziatische nomaden veroveren het Indo-Parthische koninkrijk van Gandhara (in het huidige noorden van Pakistan en oosten van Afghanistan).
- 66-73/4** Eerste Joodse Opstand/Oorlog tegen de Romeinen.

68 Nero pleegt zelfmoord. Met zijn dood eindigt ook de Julisch-Claudische dynastie. Hij wordt aanvankelijk opgevolgd door Galba.

70 Jeruzalem en de tempel worden met de grond gelijkgemaakt door de triomferende Romeinse legers van Titus, de zoon van keizer Vespasianus.

79 De uitbarsting van de Vesuvius bedelft Pompeï onder de as.

132-135 Tweede Joodse Opstand/Oorlog tegen de Romeinen. Nadat de Joden verslagen zijn, verbant Hadrianus hen uit Jeruzalem en de rest van Judea.

– Jeruzalem krijgt een andere naam: Aelia Capitolina.

224 De laatste Parthische koning sneuvelt in de strijd. De dynastie van de Sassaniden legt haar gezag op aan het rijk en voert het zoroastrianisme in als staatsreligie.

312 Keizer Constantijn bekeert zich tot het christendom.

– Constantijn verslaat Maxentius, zijn rivaal voor de alleenheerschappij als keizer, bij de Milvische Brug in Rome.

335 Koning Ezana van Aksum bekeert zich tot het christendom en maakt het de officiële staatsreligie.

391 Keizer Theodosius doet alle niet-christelijke riten in de ban, beveelt de afbraak van alle tempels en cultusbeelden en verbiedt de oude religieuze feesten.

– Het christendom wordt ingevoerd als de officiële religie van het Romeinse Rijk.

395 Na de dood van Theodosius valt het Romeinse Rijk onherroepelijk uiteen in het West-Romeinse en Oost-Romeinse of (na midden 6^e eeuw) Byzantijnse Rijk.

INLEIDING

Aan het einde van de eerste eeuw v.Chr. was de wereld vol van goden die elkaar verdrongen, beconcurrerden of met elkaar versmolten. Vele kenden een korte bloei voordat ze weer uit het zicht verdwenen. In het huidige Syrië casteerden extatische volgelingen zichzelf in de straten om priesters van Atargatis te worden – de godin van liefde en oorlog, van vruchtbaarheid en maagdelijkheid. De tegenstellingen, voor de heidense volgelingen overigens volstrekt geen probleem, waren het resultaat van een fusie van Syrische, Fenicische, Babylonische en Kanaänitische godinnen. In het Galilea van Jezus' tijd, een streek die pas een eeuw eerder met geweld tot het jodendom was bekeerd, veranderden heilige mannen olie in wijn. Ze genazen de zieken, dreven duivels uit en beweerden de messias te zijn. Een neo-pythagoreeër uit Tarsus in het huidige Turkije, een van de beroemdste predikers van zijn tijd, had een meisje uit de dood laten opstaan en was zelf ook, volgens zijn leerlingen, kort na zijn dood weer tot leven gekomen. Hij predikte voor de Parthische koning in Babylon, en nog veel verder voor de heerser van het Kushanarijk in opkomst, in wat nu Afghanistan en Pakistan is, waar beelden van de Boeddha in toga en in de houding van een Griekse god uit de berghellingen werden gehakt.

Koningen, koninginnen en keizers dreven mee op de golfslag van de religie zoals ze altijd hadden gedaan. Hoewel hij de titel nooit waagde te gebruiken om er zijn permanente, superieure gezag mee aan te duiden, wist Augustus, de eerste keizer van Rome, subtiel aan te sturen op zijn verering als godheid. De instelling van de Romeinse cultus van de keizerverering was onderdeel van een van de briljantste metamorfoses die een staat ooit ondernam. Maar wat voor Augustus een delicate aangelegenheid bleef, was volstrekt probleemloos voor de dappere, eenogige strijdster-koningin Amanirenas van het rijk van Meroë in Noordoost-Afrika: haar goddelijkheid was erfelijk. De bestuurder Wang Mang, die evenals Augustus schoenen met plateauzolen droeg om zijn minder dan indrukwekkende lengte te compenseren, kon in China als usurpator de keizerlijke troon bezetten door confucianistische voortekenen te produceren die bewezen dat hij het Hemelse Mandaat bezat. Maar hoewel hij zijn greep naar de macht met een cynisch gebruik van het

confucianisme begon, verloor hij zowel zijn troon als zijn leven door zijn obsessie met dezelfde leer.

Goden werden groter – kleine godheden verenigden zich met andere om machtiger te worden. Maar allemaal accepteerden ze het bestaan van andere goden – behalve de jaloerse God van de Joden, tot geamuseerde verbijstering van de heidense toeschouwers. In de steden die overal in de Romeinse wereld uit de grond schoten dankzij de relatieve vrede die Rome had gebracht, werden tempels gebouwd voor de Grieks/Romeinse god Jupiter, de Frygische godin Cybele, de Babylonische god Bel en de honderden overige goden die in talloze vormen de antieke wereld bevolkten.

De enorme vermenging van goden en religies werd gestimuleerd door de handel en de stad. Grotere en kleinere steden bloeiden langs de handelsroutes die vier rijken met elkaar verbonden – het Romeinse Rijk, Parthië (voorheen Perzië), het Kushanarijk en China. Handelaars, ambachtslieden en boeren uit alle delen van de wereld trokken naar de steden, duizenden immigranten probeerden er hun levens op te bouwen en allemaal brachten ze hun eigen goden mee. Alexandrië, de grootste handelsstad van het Romeinse Rijk, was het thuis van een berucht agressieve en turbulente bevolking van zeshonderdduizend zielen, ongeveer evenveel als de even tumultueuze en uitgestrekte stad Seleucia in Parthië telde, en de Chinese stad Chang'an met haar twaalf poorten en negen strak gereguleerde markten. Mensen trokken eropuit zoals ze nooit eerder hadden gedaan, en zoals ze nooit meer zouden doen tot in de negentiende eeuw.¹ Op de kades en marktplaatsen van de bruisende steden klonken allerlei talen door elkaar, armen bouwden provisorische onderkomens op verlaten plekken of zaten opeengepropt in huurkazernes.

Omdat er niet meer voortdurend oorlog werd gevoerd, kon er geld worden uitgegeven. En dus trokken karavanen van kooplieden als kleine, op drift geraakte steden – en als ze geluk hadden beschermd door gewapende bewakers – moeizaam over bergen of met duizenden zwaarbeladen dromedarissen of kamelen door woestijnen. Ze riskeerden schipbreuk en piraten om zijde uit China, wierook en mirre uit Zuid-Arabië, kruiden en parels uit India en granaatappels en vloerkleden uit Parthië aan te voeren voor mensen die de geneugten van luxegoederen begonnen te ontdekken.

De handel en de door de handel opbloeiende steden zijn centrale thema's in dit boek. Met hun talloze kale bouwplaatsen en uitpuilend van vreemdelingen – die allemaal hun eigen gewoonten, talen, voedsel, kleding en religieuze praktijken meebrachten – scheurden de steden de oude banden met stammen en burens door, oude tradities en zekerheden verdwenen. Steden

vergrootten de bestaande behoeften uit en schiepen nieuwe.

Wijdverspreide, langdurige vrede was essentieel voor de groei van de steden, maar werkte paradoxaal genoeg ook bijzonder ontwrichtend. De handel die daardoor mogelijk werd, schiep een verbijsterende en potentieel explosieve mengeling van mensen en ideeën en een steeds rijkere klasse van kooplieden die om erkenning vocht tegen de gevestigde belangen van de oude aristocratie. De antieke wereld* maakte een periode van globalisering door die even onregelend en traumatisch was als die van ons.

En net als tegenwoordig zochten mensen wegen om nieuwe gemeenschappen te vormen toen ze hun oude achterlieten of uiteen gingen vallen. Omringd door vreemdelingen, levend in versplinterde etnische groepen waarin geweldsuitbarstingen een vaak terugkerend fenomeen waren, hadden ze behoefte aan geborgenheid en zekerheid in een nieuwe gemeenschap, met nieuwe, gedeelde overtuigingen en rituelen die beantwoordden aan de complexiteit van hun nieuwe, stedelijke wereld. Het verlies van de tradities en gewoonten die door familie, dorp of stam werden bepaald, maakte het noodzakelijk een nieuwe oriëntatie en zingeving te zoeken, een nieuwe gedragscode, een moreel systeem waarin de Samaritaan een vreemdeling, ook al was het zijn historische vijand – een Jood uit Judea – eerder zou behandelen als een naaste die hulp nodig had dan als een verachtelijke buitenstaander.

Voor de heersers bracht vrede een ander soort probleem mee, namelijk de vraag naar de legitimiteit. Hoe konden zij loyaliteit aan hun heerschappij waarborgen nu ze die niet langer konden afdwingen met militaire macht? Het contract tussen heerser en overheersten dat de Engelse politieke filosoof Thomas Hobbes zo'n zestienhonderdvijftig jaar later zou beschrijven – het schenken van stabiliteit in ruil voor de gehoorzaamheid van het volk – was niet langer geldig in een tijd van relatieve vrede. Heersers hadden een andere vorm van legitimering nodig en een nieuwe manier om uiteenlopende bevolkingsgroepen samen te binden. Natuurlijk kon er altijd geweld worden ingezet als overtuigingskracht niet werkte. Maar overtuigen was goedkoper en uiteindelijk effectiever – gewillige onderdanen zijn aanzienlijk trouwer dan wie tot gehoorzaamheid gedwongen moet worden. En geweld was bovendien niet altijd succesvol. Romes expeditie om de koninkrijken van Zuid-Arabië

* Met 'wereld' bedoel ik wat de oude Romeinen ermee bedoelden, ofwel een wereld die zich uitstreckte van China in het oosten tot Brittannië in het westen en van Ierland in het noorden tot Ethiopië in het zuiden. (Zie kaart 2. De wereld volgens Strabo.)

met hun vele wieroek in te nemen, liep in 26 v.Chr. uit op een ramp vanwege een stuntelende aanvoerder die de slimme tactiek van een 'meedogenloos ambitieuze en wrede' hoge Arabische bestuurder niet doorzag. Rond 21 v.Chr. viel de eenogige Afrikaanse koningin Amanirenas met succes de Romeinse provincie Egypte binnen, hoewel ze uiteindelijk werd teruggeslagen. Het grootste drama voltrok zich echter in het jaar 9 n.Chr. toen een groot deel van het Romeinse leger aan de Rijn bij het Teutoburgerwoud door Germaanse stammen werd weggevaagd.

Elk van de vier grote rijken op het Euraziatische continent maakte in meer of mindere mate gebruik van religie als middel om het centrale gezag in het territorium en bij de bevolkingsgroepen te vestigen en te versterken. Heersers hadden religies nodig om hun tronen te kunnen behouden, zoals de religies heersers nodig hadden om hun boodschap te helpen verspreiden en de volgelingen te beschermen.

Het rijk en de religie ondersteunden elkaar vaak wederzijds, maar dat was niet altijd mogelijk. Het gewelddadig verzet van de farizeeërs tegen Herodes de Grote, de loyaalste van alle vazallen van Rome, liet in Palestina zien dat het jodendom zich niet kon verenigen met een imperiale overheerser. Het nationalisme dat tot de kern van de joodse religie behoorde – en dat de Joden tijdens de Babylonische ballingschap van de zesde eeuw v.Chr. als een volk zonder land bijeen had gehouden – moest onvermijdelijk botsen met vreemde overheersing.

Ook konden niet alle religies zich aanpassen aan de nieuwe omstandigheden die als gevolg van de handel waren ontstaan. De steden betekenden het einde voor de meeste oude, heidense goden. Het is niet voor niets dat de vroege christenen de niet-christenen *pagani* noemden: het Latijnse *paganus* betekent 'platteland'. De heidense goden boden bescherming tegen rampspoed zolang ze een passende omkoopsom ontvingen in de vorm van offers. Maar ze konden niet schenken wat een mysteriecultus als die van Isis en andere religies begonnen te bieden: een manier om het aardse leven te leiden, de belofte van een hiernamaals en een persoonlijke relatie met een god. Dergelijke bemoedigende aspecten die we tegenwoordig als de bepalende elementen van een religie beschouwen, werden steeds noodzakelijker in de vreemde stadswereeld van de late eerste eeuw v.Chr.

De grote keten van oorzaak en gevolg van de geschiedenis wordt uiteraard altijd gestuurd door de willekeurigheid van het individuele. Het confucianisme zou wellicht nooit zo essentieel zijn geworden voor het Chinese Rijk als de usurpator Wang Mang niet zo politiek onbekwaam en besluiteloos

was geweest en als hij minder in magie had geloofd. De Jezus-cultus had het geluk om de krombenige, prikkelbare, obsessieve, briljante stimulator, theoloog en brievenschrijver Saulus/Paulus in huis te hebben, waarschijnlijk de beste creatieve denker en marketeer die een religie ooit heeft gehad. Paulus' omvorming van Jezus, die hij nooit had ontmoet, veranderde een onbelangrijke Joodse cultus in een religie die geschikt was voor een wereldrijk.* De rondtrekkende filosoof en heilige man Apollonius was bijna een tijdgenoot van Jezus en genoot tijdens zijn leven veel grotere roem – maar hij trof in zijn biograaf Philostratus geen even gepassioneerde en subtile voorvechter en theoloog als Jezus in Paulus had gevonden.

Onder de vormende druk van de globalisering kwamen en gingen de heidense goden en smolten de flexibele stelsels van overtuigingen en praktijken samen tot wat we nu beschouwen als de 'wereldreligies': jodendom, christendom, brahmanisme – of hindoeïsme, zoals het later werd genoemd – en boeddhisme. De vijfde wereldreligie, de islam, zou pas zes eeuwen later ontstaan.

Waarom ontstonden te midden van de talloze religieuze opties die er waren juist deze specifieke koppelingen tussen wereldmachten en religies? Waarom werd uiteindelijk de onbeduidende Jezus-cultus door de Romeinse keizers aangenomen, in plaats van de Isis-cultus, een veel populairdere en wijdverspreide religie die ook iets als een hiernamaals beloofde, in een soort wederopstanding geloofde en een meedogende godin kende? Waarom verbonden de Chinese heersers hun lot aan het confucianisme, meer een filosofie dan een religie, dat vrijwel als enige leer geen pogingen ondernam om 'populair' te worden en buiten de elite gehoor te vinden? Hoe religie wereldlijke macht gebruikt, en wereldlijke macht religie, is het onderwerp van dit boek.

* In het moderne gebruik is 'cultus' een negatieve term geworden voor groepen met vreemde of afkeurenswaardige ideeën, onder aanvoering van een sterke leider. Religiehistorici gebruiken het woord echter in zijn traditionele betekenis van 'zorg', verwijzend naar de rituele praktijken voor het aanbidden van een god. Het verschil tussen een cultus, in deze zin, en een religie, is moeilijk aan te geven, maar heeft te maken met het relatieve belang van geloofsovertuigingen. Ik probeer het woord 'cultus' in deze academische, neutrale zin te gebruiken, betrekking hebbend op de rituele praktijk. Ik gebruik het woord 'religie' voor een stelsel van geloofsopvattingen dat alle of sommige van de volgende elementen bevat: een verklaring voor het ontstaan van het universum en de mens, een vorm van een godheid, een bereikbaar einddoel voor mensen dat in enigerlei vorm een hiernamaals behelst, en een morele gedragscode.

MACHT IN TIJDEN VAN RELIGIEUZE CHAOS

In de eerste eeuwen na Christus waren er door de opkomst van steden en de welvarende handel grote migratiestromen op gang gekomen. De mensen waren op zoek naar gemeenschapszin en dat vond men in het geloof. Niet alleen het volk, maar ook de heersers zagen religie als bindmiddel. Keizers en koningen wendden religie aan om het centrale gezag te legitimeren of om loyaliteit af te dwingen.

En de mens schiep God is een historische reis van het Romeinse Rijk naar China; van Augustus, Amanirenas en Wang Mang tot Isis, Boeddha en Jezus. Selina O'Grady geeft antwoord op de vraag waarom uit die grote verscheidenheid aan religies die bloeiden in de begindagen van het Romeinse Rijk uitgerekend het christendom werd gekozen als leidende godsdienst.

Selina O'Grady is historicus en journalist. Ze schreef in diverse bladen en stelde twee bundels samen over historie en godsdienst. Daarnaast produceert ze televisiedocumentaires voor de BBC en maakt ze geschiedenisprogramma's voor de radio.

'O'Grady brengt je in haar zoektocht naar de wortels van het geloof (...) een caleidoscopische geloofswereld die de mens helaas is vergeten.'

– *de Volkskrant*

'En de mens schiep God werpt een unieke blik op de religies en de politiek van 2000 jaar geleden.' – *Quest Historie*

'In deze vlot geschreven studie bekijkt de Britse historica en journaliste Selina O'Grady de vele godsdiensten die bloeiden in de begindagen van het Romeinse Rijk.' – *Elsevier*

Uitgeverij Omniboek

www.omniboek.nl

NUR 683

ISBN 978 94 019 1263 1

9 789401 912631